

ZENTA BÁCSKAI MEZŐVÁROS NÉPRAJZI KÉPE

Ismeretes, hogy a török hódoltság milyen gyökeres pusztítást vitt végbe a Dél-Alföldön. Minden újabb hadjárat falvak és városok sorát törölte el. Szegedtől délre a lakosságnak még az a menedéke sem maradt, hogy nagyobb településekbe összehúzódva védelmet találjon. A Duna—Tisza közének déli része száz esztendő alatt elnéptelenedett és elvadult. A XVII. század elején csupán pusztatemplomok tanúskodtak a nemrég még sűrűn lakott tájról, amely tanúja volt a nagyjelentőségű mezőgazdasági újításnak, a kaszás aratás elindulásának is. Zentának a teljes pusztulás jutott osztályrészül. Közvetlen környékén, a XVIII. századi határán belül kilenc telmplomos falu állt és hamvadt el a XVI. században. A középkorvégi Zenta a legszebb reményeket tápláló fejlődés útján haladt. A Mohács előtti évtizedekben az egykori Szintarév virágzó városias település. Átkelőhely voltának köszönheti, hogy kiemelkedett a környező községek sorából. Magyarázatul elég egy pillantást vetni a domborzati térképre. A Telecskai-domboknak nevezett bácskai lösztakaró pereme ezen a vidéken párhuzamosan fut a Tiszával. Geográfusnak élmény, a szép tájat kedvelő embernek megkapó látvány a folyó ártere fölött meredek oromfalakkal végződő löszfennsík. Zenta egy keskeny földsávra épült, amely alacsonyabb a bácskai platónál, de árvízmentes szint. Természetes hidat képez a vizes-rétes területen a folyóhoz és azon túl az egykori Temesközbe. A középkori Zenta fejlett mezővárosi kultúrájáról tanúskodnak a krakkói és a bécsi egyetemeken tanuló diákjai, a hídfőalapozásnál alig egy évtizede előkerült művészi, figurális kályhacsempék és az a bátorság, amivel 1475-ben a Szerémben borért hajózó szegedieket megtámadták és megsarcolták. Mátyás király akkor még Szegednek adott igazságot, de II. Ulászló 1506-ban, amidőn a városon átutazott, engedett a kérésnek, és a szegediekével teljesen egyenlő privilégiumokat adományozott Zentának. Címert is adott, Szent Péter egyházát jelképező keresztbetett kulcsokkal, tömör búzakalással és két hegyesorrú, karcsú hallal. A fiatal királyi várost először 1526 őszén a Budát földülő török had egyik szárnya pusztította el. A későbbi híradások már csupán kisebb török erődről és a környékén vándorló szerb marhapásztorokról szólnak.

Maradt-e a vidéknek kontinuus magyar lakossága? Írásos feljegyzések szerint nem. Mégsem tagadhatunk egyértelműen, mert a történelem ritkán

hoz tökéletes pusztulást. Hogy maradhattak itt magyarok, arra a Tisza mente, a szorosan vett árterület, vízneveinek egységes magyar volta is figyelmeztet. Vizsgálódásunkat ez a talán sosem bizonyítható tény most nem befolyásolja, mert bizonyos, hogy a település a középkor emlékeinek semmivé válásával a XVIII. században teljesen új életet kezdett.

Bennünket ezen a történész szemmel teljesen látszó települési, gazdálkodási és népességi „tabula rasa”-n a XVIII. századtól fölönökvő újkori paraszti műveltség foglalkoztat. Zenta nem csökkent földrajzi-stratégiai fontosságát bizonyítják az 1686-os és 1697-es győztes törökverő csaták, majd a szerb határőrségnek a rév mellett emelt sánca. A Tisza a Habsburgmonarchia és a török birodalom határát képezte ebben az időben. A szerb granicsárok innen vonultak a Három Várost földűlni, de Rákóczi kurucjai is végigégették sáncaikat. A hadiállapotnak a pozsareváci béke vetett véget és egyben fölöslegessé tette a szerb katonaság státusát. Az éledező vármegye mindent megtett, hogy bekebelezze őket. Végül az osztrák örökösödési háborúban kényszerhelyzetbe került Mária Terézia engedett a magyar nemességnek és 1741-ben elvileg eltörölte, majd 1751-ben ténylegesen is fölöszlatta a tiszai határőrvidéket. Ezekkel az eseményekkel kezdődött az újkori Zenta magyarságának napjainkig érő története.

A szabad katonaelethez szokott granicsárok nem voltak hajlandók az úrbéri szervezet nyűgét vállalni. Nagy tömegben vándoroltak ki Oroszországba. Keveseket tartott vissza a túlparton sebtében szervezett kikindai kiváltságos terület és a helyben maradók jutalma, a tiszteknek adott nemesi levél, valamint a közkatonáknak juttatott egy-egy jobbágytelek. Félő volt, hogy a terület túlontúl kiürül és megcsappan az adófizetők száma. Ezért került sor az 1751. évi kiváltságlevél kiadására, amely a volt határőrvidék 14 helységét külön területi-politikai egységbe egyesítette, létrehozta a tiszai kamarai (később koronai) kerületet. A statutumul szolgáló kiváltságlevél a feudális földbirtoklás sajátos változatát rögzítette, amely eltért a közönséges jobbágyhelységek jogaitól. Az adózó nép itt is feudális függőségben élt, de földesura, a magyar király nem létesített allódiúmokot. Sőt biztosítékot adott arra, hogy a terület sosem kerül magánföldesúr hatalmába. A kerületnek és a községeknek, ha korlátozottan is, de önigazgatási autonómiát nyújtott. A kerületi úriszéknek alárendelten a választott bíró és az esküdtek kisebb ügyekben saját jogkörükben intézkedhettek. Kedvezően szabták meg a földesúri járandóságokat is. A dézsmát az országos gyakorlattól eltérően nyolcadban fizették gabonaneműekből és szőlőből, előbb természetben, később pénzben. Más terményből semmit sem kellett adózniuk. Robot és minden más ingyenes munka alól mentesültek, csupán a dézsma Szegedre szállításához kellett fogatokat előállítaniuk. A halászat és a kocsmatartás joga a községeket illette. Mindezzért egységesen kirótt közadót fizettek. Zenta, Magyarkanizsa és Óbecse mezővárosi rangot és ezzel járó országos-, valamint hetivásárokat is nyert. A császári biztosok bőven hasítottak a bácskai földből. A kissé megroggyant téglalaphoz hasonlító, 65000 holdat megközelítő zentai határ ekkor alakult ki.

Kiváltságokban tehát nem volt hiány. Míg a határőrség fennállása alatt csak beszivároghattak a magyarok, az 1740-es évektől már csoportosan költöztek be a területre és a városba. A magyar kamara elnöke, gróf Graszalkovich támogatta a telepítést és a hatalmas termékeny földterületek legendás hírére tömegesen érkeztek a telepések. Sajnos, a régi zentai anya-

könyvek elpusztultak. Így csak hiányos följegyzésekből és nagyobb táji keretben ismerjük a zentai magyarok elődeinek származási helyét. Többnyire a sűrűn lakott Felső-Magyarországról, Hont, Nógrád, Pest megyékből érkeztek, de a szomszédos helységek analógiájára gondolva, bizonyosra vehető, hogy egy-egy családdal szinte az egész magyar nyelvterület katolikusai résztvettek a város benépesítésében. Az első magyar csoportokkal együtt jelentősebb számú szlovákság, majd II. József idején nyolcvanegynéhány zaporozsjei kozák, közben szórványosan szerb, német, bolgár, román és zsidó családok is letelepedtek Zentán. Az 1780-as években a szerbek kisebbségbe kerültek, de rajtuk kívül csak a zsidóság tartotta meg különállását. A többi nemzetiség a római katolikus és a pravoszláv hit egységesítő hatása alatt hamarosan megmagyarosodott vagy elszerbesedett. A zentai szerbség erős szerkezetű nemzetiségi mikrotársadalommá alakult, melyet a nyelv, a határőr-hagyományok és a vallás elszigetelt a magyarságtól. A kuriális nemesek és a végkielégítésként jobbágytelket kapott családok mindvégig szerepet vittek a város vezetésében és társadalmi életében. Sok értelmiségit, a múlt században két neves személyiséget adtak a szerb kultúrának, Đorđević Jovant (1826–1906), az újvidéki és a belgrádi szerb népszínház alapítóját és Sremac Stevant (1855–1906), a szerb irodalom egyik legolvasottabb elbeszélőjét. Zenta gazdasági-társadalmi életét — a tragikus 1849. évi eseményeket kivéve — azonban inkább színezte, mint különösen befolyásolta a magyarul jól tudó kisszámú szerbség jelenléte. Népi kultúrájuk, szokásaik kevésbé hatottak a magyarokra és viszont. A gazdálkodási és települési rendből nem váltak ki, hanem pontosan igazodtak a táj és a szabadalmas kerület parancsolta formákhoz.

A XVIII. sz. derekán föltámadt Zenta lakossága — mint hallottuk — zömében sűrűn lakott, aprófalvas vidékekről származott. Új lakóhelyén azonban a tanyás mezőváros klasszikus típusát alakította ki, amely azonos az alsó Tisza mente többi helységével, de bizonyos vonásokban eltér más bácskai helyek települési formájától. A vándorló szerb pásztorok állattartó szállásairól már a XVII. századi török források is megemlékeznek. A maig szállásoknak nevezett zentai tanyák ősei azonban későbbi keletkezésűek, a földművelés kiterjedésével kapcsolatosak. A zentai szerb határőrség fennállása idején a határnak még igen kis hányadát művelték. Valószínűleg itt is, mint a hódoltság alól szabadult helységek legtöbbszörében, a XVIII. század elején föléledtek a földhasználat egyszerűbb formái, a szabadfoglalás és az újraosztásos földközösség. A népesség gyarapodása magával hozta a szántóföld kiterjedését, és az 1780-as években már annyira megszorodtak az ideiglenesen vagy állandóan lakott földművelő szállások, hogy a bécsi kormányzat, sikertelenül bár, de megkísérelte hivatalosan fölszámolni őket. A századvégre esik a zentai határ művelési övezeteinek kialakulása. A város szorosan a Tisza mellett fekszik. Félkörben veszi körül a Rét, az egykori ártér, melyből csupán az említett ármentes földnyelv és néhány mesterséges halom emelkedik ki. Ez a belső járás, a csordalegelők és kaszálók öve. A szőlők és gyümölcsösök a várostól nyugatra a lösz peremén, később délre és északra, homokos talajon, a Tisza egy-egy kanyarulatában, Mákos, és a folyószabályozással a Bánságba került Budzsák, valamint Bátka határrészekén helyezkednek el. A szántók a löszfennsík szélén, az Oromparton kezdődnek, átlag 4–6 km-re a központtól. Ez a szállások öve. Végül 15–25 km messzeségben található

a külső járás. A nyugati határ legtávolabbi pontja 28 km-re esik Zentától, de csak 12-re a szomszédos Bácsstopolyától.

A következő évtizedekben a szántóterület fokozatosan terjeszkedett nyugat felé, mind kijebb szorítva a külső legelőket. A ma élők még tudnak a szabad ég alatt telelő gulyáról és vegyesbaromról, melyet a pusztán gyűjtött és nagy távolságokban boglyákba rakott szénával takarmányoztak, ha lehullott a hó. A külső járásnak előbb a szomszédos helységekkel határos széleit kezdték föltörni. Védelmi célzattal tették, hogy az idegen nyájakat orvul ne hajthassák rá. A belső járáson a májustól októberig kijáró csorda csak néhány évvel ezelőtt oszlott föl. Ma már csupán néhány magatartí juhász legeltet a megmaradt fűvön. Mert az utolsó évtizedekben eke alá került a belső járás legnagyobb része is. Igaz, ide szállások már nem épültek. Az Orompart közelében megmaradt vizes-nádas süllyedékek, a Kerekszék és a Hosszúszék emlékeztetnek még a korábbi állapotokra.

A tanyák szabályos fejlődést mutatnak. A mai paraszti emlékezet nem tud az ideiglenes kinlakásról. A fiatal házasok kiköltözését pedig a századelőn tartja tipikusnak. Azóta fokozott mértékben a végleges tanyára település vált uralkodó formává. A kilencven év előtti térképen a zentai szállások nagy része még klasszikus formában, laza sorban a birtokparcellák közepén helyezkedik el. Útjaik nem egymással kötik össze őket, hanem a dűlőutakra vezetnek. A jelentősebb dűlőutak egyben országutak is. Sugarasan futnak ki a városból és egy-egy szomszédos helységbe — Kanizsa, Szabadka, Bácsstopolya, Kishegyes, Ada — tartanak. Mindössze egy helyen látható jelentősebb sűrűsödés. A várostól 5 km-re nyugatra, a löszfennsík szélén, a mai Felsőhegy helyén. Az itteni szőlőkbe a század derekán már végleg kiköltözött néhány család. Felsőhegy ma templomos, falunagyságú település, csak a közigazgatás centralizált volta miatt nem önálló község. A szállások elhelyezkedésének rendje az azóta eltelt időben erősen módosult. Ma is állnak még, az eredeti forma szerint, egymástól nagyobb távolságra, a szántók közéjébe épített tanyák, pl. Bogarason és annak Páskom nevű részén, de inkább az országutak és a dűlőutak mellé sorakoznak. Egy-egy sor háznak, az első építőtől, vagy a legnagyobb gazdától származó neve van: Híres-sor, Szlavity-sor, Burány-sor, Kazincziak sora, Pappok sora, Kávásiak sora stb. A tanyafejlődés következő alakzatára a városi ember méltán mondja rá, hogy falu. A nagyobb multú, sűrű népességű telepes városokhoz és községekhez képest a bácskai tájban még frissek és szokatlanok ezek a néhány utcából álló, de a templomon kívül — ez sincs mindig — legfeljebb egy-egy nagygazda, vagy úri tanyaival dicsekedni tudó települések. Ilyen az említett Felsőhegy, a távolabb eső Kevi és Tornynos — az utóbbi kettő majdnem pontosan középkori elődje helyén épült. A kisebb települési sűrűsödések közül Mazallófalú, Gombosfalú ragadvány- és személynevet őriznek, akár Kevi helyben használt neve, Madarászfalu.

A sortanyák és tanyaafaluk keletkezésére leginkább a birtokszerkezet alakulásában kereshető magyarázat. Jóllehet az 1751. évi kiváltságlevél előjogai nem vonatkoztak a bevándorlókra, a gyakorlat úgy alakult, hogy automatikusan kiterjedt rájuk is. A magyarok gyorsan megszorodtak, 1755-ben már működött a római katolikus templom és a plébánia. A hatalmas birtokosa, a visszaszoruló szerbség, egyre inkább megkérdőjelezte az egyenlőséget. A vallási és nemzeti köntösben jelentkező gazdasági ellentéteket a császárnő az 1774. évi újabb kiváltságlevéllel simította el, amely az előjogokat minden

bevándorló nemzetiségre (a zsidók kivételével) érvényesítette és egyben elhagyta azt a rendelkezést, amely a várost az újabb betelepülőkkel szemben a kiutasítás jogával ruházta föl. Az uralkodói kegy az országos urbáriális rendelkezések hatálya alól is fölmentette a kerületet. Mindezek az események a földbirtoklás páratlanul széles skálájú differenciálódását eredményezték. A városi házhöz és házhelyhez, itt is telkekre osztva csatlakozott a határbeli szántók egy része. A fennmaradt ún. „überland” földeket pedig időről- időre változó kulcs alapján osztotta ki az előljáróság. Úgy látszik, hogy a lakosság számában a század végére viszonylagos telítettség állt be, mert az 1800-ban kiadott harmadik kiváltságlevél a jövevények befogadását kerületi vagy megyei hozzájáruláshoz kötötte. Ez azonban nem sokat változtatott a helyzeten és a bevándorlás, ha nem is látványosan, nagy csoportokban, hanem egyéni letelepüléssel tovább folytatódott. Föld volt bőven. Több tízezer holdra rúgott a legelő és még 1816-ban is két nyomásban művelték a szállásföldeket.

A földbirtoklás szabadalmas helyzete, a feudális kötöttségek viszonylagos lazasága, az, hogy a lakosság a nem nemes népesség felső csoportjához tartozott, kedvező gazdasági viszonyokat teremtett és lehetővé tette nagyobb paraszti birtokok kialakulását, amelyek alapjai a katonanemesi és a végkielégítésül kapott jobbágytelkekben, az első telepések szabadfoglalásában és az utóbb jöttek nincstelenségében különben is adva voltak. 1848/49 két dologban is visszavetette Zenta fejlődését. Egyrészt a pusztulás, a lakosság megriktulása faluvá süllyesztette a várost, másrészt a kiváltságok visszajukra fordultak, mert a koronától nagy áron kellett megváltani földjeiket. (A tiszai kerület birtokpöreinek láncolatát csak az 1918. évi impériumváltozás zárta le.) Mégis a város viszonylag gyorsan újjászületett. 1861-től rendezett tanácsa van, s bár ezt 1867-ben pár évre föladja, biztosan halad a kapitalizálódás útján.

A kerület 1871-ben fizette ki a 2 600 000 korona váltságdíjat. Négy esztendő múlva, 1875-ben a zentai közbirtokosság pert indított városa ellen, azon a címen, hogy az 1751-es kiváltságlevél a földbirtokot nem a városra, hanem rájuk, a tulajdonképpeni szabadalmazottakra hagyta. Már az első járásosztás, az 1822. évi vihart kavart. A lakosság akkor is földhöz akart jutni, de követelése és az osztás még nem bontotta meg a város hatalmas birtokát. Most annál nagyobb volt a fölbolydulás. Az osztás és ellenzói közt nagy kortesharc bontakozott ki. Végül a város a pert elvesztette, mindössze 10 000 hold maradt a kezén.

A legelők és szántók kiosztása látványos megvesztegetések és csalások közepe zajtolt le, ami természetes módon az addig is erős birtokosok további gazdagodásával és a szegénység károsulásával járt. A városszerte énekeltek, különben műköltői eredetű járásosztó nóta szerint:

*Apáink bírtanak nagy legelőt,
Húszszor is felérte a most meglevőt
De Berczi nagy ésszel kigondolta,
Hogy ezt a szegény nép ne jussolja.*

*Kimondta a nagy szót, azt a merészt
Abból csak gazdagok vehetnek részt.*

Majd így folytatja:

*A mérnökök szeldelték a járást,
Sokan kaptak egészen új szállást.*

*Azonban légy velem, ó irtalom,
Hibázott sok helyen a církalom.*

A járásosztás botrányai mély nyomot hagytak a lakosság tudatában, a szegénység okozójaként emlékeznek rá. „Igazságosan, mint a járásosztáskor!” mondja ma is gúnyosan a szólás. A szegényebb rendbeliek kisebb részesedéseit, a házas vagy házatlan mezőgazdasági munkások töredék földceskéit — a Kompetencia határnév ma is őrzi emléküket — magukhoz szívták a nagyobb birtokok. 1910-ben a következőképpen állt a helyzet: A megközelítően 60000 holdnyi művelt területen egyetlen nagybirtokos volt, a város, a maga megmaradt 10000 holdjával, amit jórészt legelőnek hagyva, vagy kisbérletekre osztva kezelte. A magánkézen maradt 50000 hold 3/5-ét mindössze 64 száz holdon fölül birtokos, illetőleg bérlő uralta. A fennmaradt húszezer 817 10—100 holdig terjedő és 1199 tíz holdon aluli birtokon osztozott. A várost néhány száz lélek híján 30000 ember lakta, akiknek — az eltartottakat is számítva — 2/3-a élt mezőgazdaságból. Az óriási szociális különbségek akkor tűnnek még inkább szembe, ha tudjuk, hogy a 6650 mezőgazdasági munkából élő családfőből 4515 tartozott a tíz holdon aluli törpebirtokosok, kisbérlok, mezőgazdasági munkások és cselédek osztályába.

Az óriási parasztbirtokok munkásai nem lakhattak másutt, mint munkahelyük közvetlen közelében a szállásokon. Tanya-város kétlakiságát nem állt módjukban fenntartani. A nagygazdák a munkáskezek biztosítására tanyáik közelében apró parcellákat, házhelyeket osztottak. Erről tanúskodnak a személyneveket őrző tanyafaluk. Felsőhegy, Kevi, Tornynos, Mazallófalú, Gombosfalú, stb. népe jórészt nincstelen mezőgazdasági munkásokból torborzódott. Ők laktak az utak mellé sorakozott szállásokon is.

Miközben a szállásrendszer teljesen kiépült, kialakultak sajátos formái, a város is nagyleptű fejlődésnek indult. Az 1875-ben megnyílt, 1902-ig állt tiszai fahíd érezhetően élénkítette a forgalmat. A Budapest—Szabadka—Újvidék vasúti fővonalon 1883-ban indult meg a vonat. Zentára 1889-ben futott be az első szerelvény. Egyszerre nyílt meg a közlekedés Szabadka, Horgos és Óbecse felé. Csókával csak 1915-ben kapcsolták össze vasúti sinek az 1908 óta álló vashídon. A századvég és a századforduló városiasodásának jelzői többek közt a népkert ültetése, az új városháza, a rakpart építése, az első aszfaltjárdák, a villanyvilágítás bevezetése voltak. Előbb polgári fiúiskolát, majd algimnáziumot, végül főgimnáziumot kapott a város. Hengermalom, téglagyár, bőrgyár épült. Számottevő ipar azonban nem fejlődött. 1910-ben 1990 családfő élt iparból. A 939 vállalat közül csupán négy foglalkoztatott 20-nál több, ugyanennyi 10—20 munkást. Több mint 60% (582) segéd nélkül dolgozó kisiparos volt, a helybeli lakosság és a közvetlen környék napi szükségleteinek kiszolgálói: csizmadiák, cipészek, papucsosok, szabók, kötélverők, bognárok, asztalosok, szíjgyártók, subások stb.

Mennyire volt valóban jelentős, vagy csak viszonylagos bácskai, vagy nagyobb térségben Zenta fejlődése a dualizmus korában? Nehéz szélesebb kitekintés nélkül megítélni. Bizonyos, hogy nem járt az elsők közt a bácskai városok sorában. Az átlagból, úgy tetszik, a járási székhely és a tiszai híd

emelte ki. A századfordulón még érezhető az egykori szabadalmas kerület előnyeiből származott helyzeti energia hatása. Még lüktetett az élet a vasutat megelőző idők kereskedelmi útvonalain. A zentai vásárookra, a Tisza mente népének találkozó és cserehelyére alkalmanként óriási állatsordákat hajtottak föl. Az „országos” jelleget a gömri fazekasok, az erdélyi dézsások és villaárusok, a Szerbiából és Boszniából érkező jószágkereskedők jelezték. A Tiszán tutajok százai úsztak le deszkával, olykor vasáruval, vagy terménnyel megrakottan. Zenta ekkortájt veszi föl máig jellegzetes arculatát. A település megtartotta centrális elrendezését. A Tiszától alig száz méternyire, a hajdani szerb sánc helyén terül el a főtér, amit a középületek és a néhány emeletes ház fog körül. A környező utcákat a zárt földszintes beépítés jellemzi, az iparosok, néhány gazdagparaszt és a kisszámú városi polgár háza. Sugarasan szétfutó utcákon kijebb haladva egyre inkább lazul a lakóépületek rendje. Az Alvégen (Alsóváros) és a Tóparton, a kisbirtokos parasztság negyedeiben mind falusiasabb képet mutat a város. Csupán a főtértől délre, a Tisza mellett húzódtó Tiszapart és Kukucska nevű városrészek zegzugos utcahálózata tér el a jól áttekinthető település képétől. Zenta legrégebb szegénynegyedei ezek. Halászok, hajósok, a kikötő és a hajómalmok alkalmi munkásai, favágók, napszámosok, szegényebb iparosok lakták mindig. Az újabb proletárnegyedeket, a nyugatra és délre elhelyezkedő hóstátokat, a Munkástelepet, az Ipartelepet, a Felső-Kerteket, a Kerteket és a Gödröket századunk első három évtizedében növesztette Zenta.

A betelepülés fázisai és a nemzetiségi különállás tehát nem befolyásolta a város településszerkezetének kialakulását. Nem is befolyásolhatták, mert a hosszú időn át bevándorolt magyarság mindvégig a katolikus felekezethez tartozott, a szerb közösség pedig nagyon kicsiny volt. Egyetlen központ alakult ki, a főtér, a város és a tanyavilág fóruma. Igaz, más városoktól elütően nem áll rajta kiemelkedő tornyos templom, de ennek a városfejlődéstől független helyi oka van (leégett 1911-ben és nem tudták újjáépíteni). Az alsóvárosi (1904), az adai úti (1908), később a Szent Ferenc templom (1939) nem fejlesztettek alközpontokat, jóllehet építésüket a település széthúzódása tette szükségessé.

Zenta mezőváros volt és maradt napjainkig. Mezőváros a szó agrártelepülés, parasztváros jelentésében. A XVIII. század folyamán az állatállomány, közelebről a szarvasmarha és a juh jelentette a lakosság fő megélhetési forrását. A múlt században megszaporodott az igázásra fogott lovak és a kukoricatermesztést hasznosító sertések száma.

Akár az Alföld középső és déli részein általában, az 1880-tól 1914-ig terjedő bő három évtized gyökeres változásokat hozott a zentai parasztság gazdálkodásában. Fölbomlott a száz esztendeig érvényben volt gazdálkodási rend. Eltűntek az övezetek éles határai, összehúzódtak a legelők. A búza és a kukorica monokultúráját alig szakította meg zab, vagy árpa. Az ipari növények közül a kendert kezdték nagyobb mértékben vetni, de a ma jelentős mennyiségben termesztett cukorrépa csupán félévszázad múlva nyert nagyobb teret a hártában. A belterjes művelésű dohányval továbbra is a szomszédos, főleg bánási községek foglalkoztak. A burgonya, ha olykor szántóra is ültették, a veteményes kertek növénye maradt. Nem honosodtak meg a szántóföldi zöldségkultúrák, nem növekedett jelentősen a szőlők és gyümölcsösök területe sem. Megváltoztak azonban a munkamódok és az eszközök. Uralkodóvá vált a minden részében vasból készült eke és egyre többen vásároltak eke-

kapát. A talajművelő eszközök közül kikopott a tövisborona, de mindenütt használttá vált a henger, helyi nevén gurgulya. A rendrevágó-kévező-villás marokverőket alkalmazó aratás fölváltotta a gabonát rávágó technika, amely a kaszás után kampóval dolgozó marokverő és a kévekött munkáját követelte meg. Egy-két aratógép is föltűnt a zentai határban. A nyomtatás lovakkal és ökrökkel folyt. Ezt a munkát a cséplőgépes vállalkozók és a cséplőgép-társulások vették át. A megnövekedett gabonatermést az égetett vermek és a lábon álló hombárok már nem mindenütt tudták befogadni. A módosabb portákon megjelentek a magtárak, a kukorica tárolására pedig hatalmas górékat építettek.

Jelentőset lépett előre a zentai paraszti gazdálkodás, de alapjában véve mégis erősen külterjes maradt. Bizonyos, hogy a városnak a századfordulótól határozottan tapasztalható lemaradásában a közlekedés-földrajzi helyzet nem elég szerencsés alakulása és a gazdálkodás viszonylagos konzervativizmusa kölcsönösen erősítve egymást, egyaránt közrejátszottak. Az 1920 után bekövetkezett stagnálásban pedig újabb tényezőként szerepeltek az országhatár közelsége és a kisebbségi sors.

A századforduló változásai nem szüntették meg a mezőváros parasztpolgári műveltségét, hanem új kereteket nyújtottak a hagyományoknak. Ez a kultúra — jóllehet időközben sokat halványodott, — mégis mintegy fél-évszázadig, egészen a közelmúltig jellemezte Zentát. Képzelnék el, milyen tarka képet mutatott az 1770-es, 1780-as esztendőkből a napról napra újabb jövevényeket befogadó város. Történeti-szociológiai tény, hogy a telepesek általában a társadalom periferiájáról verbuválódnak. Ritkán hagyja el szülőfaluját az, akinek háza, földje, jó megélhetése van. Annál könnyebben elszakadnak azok, akik anyagi gondokkal küszködnek. A sokfelől jött, több nyelvet beszélő, különböző szokású és viseletű nép száz esztendő alatt egységes arculatot öltött. A gazdálkodásban a helyi viszonyokhoz kényszerült alkalmazkodni. Ruházkodásában igen korán túlsúlyra jutott a gyári anyagok használata és a városias-polgáris öltözködés utánzása. A legszembetűnőbb azonban az a nyelvi egységesüléssel párhuzamosan lezajlott folyamat, amely a mindennapos és az ünnepi szokásokat integrálta. A mai paraszti emlékezet 70—80 esztendőre visszanyúló fonalai nem különbözőségekről, hanem éppen ellenkezőleg, társadalmi réteg- és osztályhatárokat is átlépő közösségi jellegről tanúskodnak.

A kiegyezés korában a város lakossága nemzetiség, foglalkozás, osztály és vagyoni tagozódás alapján különféle társadalmi és egyházi egyesületekbe és olvasókörökbe tömörült. A polgári és polgáris társaséletnek ezek adták a nyilvánosságot. Említettük, hogy Zenta nagy kiterjedése ellenére belterületén nem fejlesztett alközpontokat, ezeknek még csírái sem mutatkoztak. De volt a társaséletnek egy lazább, az egyesületeknél és olvasóköröknél alacsonyabb szintere, a kocsmák és vendéglők, amelyek az egész települést behálózták. Némiképp hasonló szerepet játszottak a malmok, a közkutak és a kovácsműhelyek is. A kocsmák voltak a találkozói, rendszeres beszélgető, hírcserélő helyei egy-egy utca, szűkebb környék férfinépének. A kocsmák szolgálták színhelyül politikai összejöveteleknek, bálóknak, kiindulópontul, pihenőhelyül egyes népszokások résztvevőinek is.

Végül a harmadik szint a kocsmák törzsvendégeinek körével nem azonos, de hasonló nagyságrendű köröket foglal magába. Ez a rokoni, baráti, szomszédai, ismerősi körök egymásbaérő rendszere, amit leginkább egy ma is nagyon élénken élő, teljes funkciójában ható szokásból, a közös munkából,

helyi nevén, a *móvából* kiindulva lehet megközelíteni. Móvában végzik a kapálást, aratást, kukoricatörést, szárvágást, szőlőnyitást, kötözést, szüretet, általában minden időjárástól fenyegetett mezőgazdasági munkát és a házépítésnél a falverést, a tetőrakást. Móvába, eleve kölcsönösség alapján az elvégzendő munka nagysága és a rokoni, szomszédi, ismerősi kör sugara szerint hívják a segítőkész munkaerőt. A móvába hívott családok voltak az elsők, akiket a betlehemező legények, az aprószentekelő kisfiúk, a húsvéti locsolók, a pünkösdőlő kislányok fölkerestek. A köszöntő gyermekcsapatok egyes tagjainak természetesen kisebb-nagyobb eltéréssel más az ismeretsége. Ilyen módon tágul és bizonyos határon lezárul a meglátogatandók köre. A disznóölésekre és a lakodalmakba meghívottak, sőt a temetéseken végtisztességet adók is így gyülekeznek. A zentai mezővárosi társadalom azonban sokkal nyíltabb és szabadabb annál, minthogy éles és állandó határokat ismerjen, amelyek átlépése esetleg a szokások bomlásához, eredeti tartásuk megváltozásához vezet.

Ez a magyarázata annak is, hogy a legtöbb szokást nemcsak a birtokos parasztok, hanem a mezőgazdasági munkások, cselédek, napszámosok, iparosok, sőt bizonyos esetekben a városi polgárság is tartották. A legjellegzetesebb példa erre a farsang. A bálokat a parasztok és az iparosok külön rendezték. De már minden családra kötelező volt — amennyire a mód engedte — a kövéracsütörtöki és a farsangvasárnapi nagyevés. A húshagyókeddi alakoskodó fölvonulásnak, a nagybögőtemetésnek, de különösen az öreglegények tuskóhúzásának az egész város ifjúsága résztvevője volt. A betlehemeseket is szívesen fogadták a polgárházakban, a húsvéti köszöntés általános szokásáról nem kell szólnunk. Pünkösöd szombatján pedig hagyományos módon szinte az egész várost friss bodzaágakkal díszítették föl.

A mezővárosi kultúra — bár a szociális helyzet differenciálja e téren is — legegységesebbnek a táplálkozásban mutatkozik. Nem elsősorban a farsangi és bőjti étkezések vallásos életben gyökerező szokásaira, hanem az ízlésre, az ételek alapanyagának, italoknak a megválasztására, a készítési eljárásokra gondolunk. Ez az a terület, ahol a szerbek és magyarok kultúrája is leginkább érintkezik, vagy kölcsönhatásban áll. Ha a zentai-bácskai konyhának címet kellene szerkeszteni, bizonyára a magas fehér búzakenyér, a paprikáshús és a szárma kerülne bele. A 150—200 esztendővel ezelőtt kelt följegyzések és összeírások még a sertések nagyon alacsony számáról tanúskodnak. Az utóbbi száz évben a disznóhús és a zsír lett az egyik legfontosabb tápláléka a városnak. A nehéz, zsíros, paprikás és hagymás káposzta- és tésztaételek uralják a zentai emberek asztalát. Hagyományos italuk elsősorban a bor, jóllehet, amit helyben készítenek, viszonylag gyöngé minőségű.

A községi kultúra élénkségéről meggyőződven már nem tetszhet különösnek, hogy a zentai parasztpolgárság szóbeli hagyománya nagyon gazdag, néhány ága ma is virul. A bőven hallható hiedelemtörténetek, anekdoták és tréfák közt még ma is fölbukkan egy-egy tündérmese. Egészen sajátos helyet foglal el a zentai csatáról szóló monda, amely amellet, hogy valós mozzanatokat őriz a harcról, valóságos gyűjtőmedencéje különböző mondai motívumoknak. Mindenki ismeri és legalább töredékesen elmondja. A kincset rejtő kőkecskéről, a törökverő vitézek nyugodalmát őrző halmokról, a pusztatemplomokról, az 1849-es nagy szaladásról szóló mondákat már kevesebben tudják. Viszont a betyárhagyománynak központi szerepe van Zenta folklórában. Az idősebbek szinte személyes ismerősként mesélnek

Rózsa Sándorról, egy-egy ravasz kalandjáról, igazságtevéséről, csodával határos hőstettéről. Minden betyártörténetnek ő, Sándor bácsi, a hőse, mintha más betyár sosem élt volna ezen a tájon. Sorozatnyi valós esemény tapad a híres betyár alakjához: titokzatos éjszakai lóhajtások, holdvilágon való legeltetések, átúsztatás a megáradt Tiszán, rejtett földalatti istállók, vásárbeli találkozások. Ezekután érthető, hogy a zentai népköltészetben jeles helye van a betyárdaloknak és balladáknak. A zentai balladák közt egy-egy régies típusu is fölbukkan: a Kőműves Kelemen, Fehér László, „A halálra táncoltatott lány”, „A szeretet próbája”, de inkább népszerűek a Szendre báró leányáról, a cséplőgépre esett Farkas Julcsáról, a gyermekgyilkos anyáról szólók. A századfordulón még mozgékony hírversírók járták a Tisza mente vásárait. Nyomukban ma is énekelnek helyi tragikus eseményekről. A szövegeket a közösségnek még volt ereje a maga ízlésének megfelelően átalakítani.

A zentai folklór leggazdagabb tartománya azonban az új stílusú népdal. Ma is élő, bár évtizedek óta nem újjászülető része a város íratlan hagyományvilágának. A lírai dal és a katonadal túlsúlya jellemző a zentaiak népdaltudására. Nem teljes a kép, ha nem szólunk arról, hogy a zentai paraszti kultúrát át- meg átszövi a vallásos néphagyomány. A homogén magyar katolikus népesség — úgy tetszik — a magyar nyelvterület átlagából kiemelkedően igen sok népéneket, karácsonyi köszöntőt, moralizáló történetet, szentmondát, imádságot, babonát, ráolvasást tud. Ennek a nagyon mély és mindennapos katolikuságnak alapvetően derűs a hangulata. Széles skálája a profán ellenpontokig terjed: a kiforgatott, csúfolkodó imádságokig, a földreszállt szentek emberi gyöngeségéig, fölsüléséig, nevetségessé válásáig. De van egy másik ellent pont is. Zenta a bácskai baloldali mozgalmaknak több, mint hét évtizede bázisa. A Tisza — Maros szöge szocialista földmunkás szervezkedésének hullámai 1897-ben érték el a várost és már a kezdetben talajra találtak. A két világháború között ezt a fonalat vették föl a kommunisták.

Előadásom, bár többször hajolt a mába, eddig a múlt időről szólt. Amit elmondtam, az ma már sokkal inkább a Tisza menti város múltjához és nem a jelenéhez tartozik. A régi paraszti világból az első, de különösen a második világháború sok-sok színt kitörölt, emlékezetbe süllyesztett. Az egyetemes fejlődés parancsai rendre elérték Zentát is, de több évtizedes aléltóságából csak az 1950-es évek végén kezdett éledni. Építkezések, ipari beruházások kezdődtek és a jelenben az újjáépített Tisza-híd mellett régi funkciójában a korszerű városi fejlődés esztendeit éli. Határának több mint a felén ma is paraszti gazdálkodás folyik. Adják-veszik a földeket, de nagy útemben bontják a szállásokat is. Pedig sok helyen traktor, gumikerekű kocs, aratógép, sőt gépkocsi áll a szín alatt. Többen saját kombájnukkal béraratást-cséplést vállalva keresik a kenyeret. Villany világít, az olajkályha, a gázpalack és a televízió elérhető és sokak számára elért javak. Van, aki vízvezetékét is fektetett már a tanyaudvarra. De a vagyoni különbségek is viszonylag nagyok. Ügyesség, rátermetség, örökölt javak, korszerű gazdasági ismeretek, jó földek és sok más tényező befolyásolja a parasztnak anyagi helyzetét. Az állami fölvásárlási árak gyakori és váratlan változásai sokakat sújthatnak és fölemelhetnek. Azonban bizonyos, hogy a száz éveken át használt tárgyak nagy része, ha nem is egyik napról a másikra, de végleg kihull a paraszti élet gyakorlatából. Kaszával és kapával sokan már csak a ház körül dolgoznak. A kender házi földolgozása mesés történetként él. Kenyeret már nem sütnek

az asszonyok. A favilla, fagereblye, a cserépedény muzeális tárgynak számít. A parasztkocsi a szegénység jele. Egy-egy nem nagy multú fatárgy ma is használatos. Például a henger, amit traktor után akasztanak, vagy az utalló-sorhúzó a kukorica-, burgonya-, zöldségféle vetésének segítője. A parasztfiatalok egyre kevesebben vállalják apáik foglalkozását. Iskolába törekszenek, ipari szakmát tanulnak, távoli városokban keresnek munkát. A zentai földeken, ahol a két háború között még negyedesnek is elszegődött a mezőgazdasági munkás, ma a kevés szaporulat és az elvándorlás miatt, a gépesítés ellenére, mindinkább érződik a munkaerőhiány.

A fejlődő Zenta most is agrárjellegű település, bácskai viszonylatban élénk kulturális és sportélettel, aminek hátterét, ma is, az immár több, mint kétszáz éves múltra visszatekintő parasztpolgárság, s a belőle szervesen kinövő értelmiség, munkásság, alkalmazotti réteg adja. 1920 után az ún. „úri” réteg egy részének Magyarországra távoztával a zentai magyar nemzetiségi társadalom tőle gondolkodásban és származásban idegen elemektől szabadult meg. Viszont az is tény, hogy a jugoszláv királyság éveit elzárták a magyar nemzetiségűek elől a fölemelkedés útját. Aligha lehet a kisebbségi magyar társadalom egységéről beszélni, de bizonyos, hogy túlnyomó többsége nemcsak nemzeti, hanem társadalmi elnyomás alatt élt, s ezáltal rétegei, osztályai nagyon sokat közeledtek egymáshoz. Erősítette ezt a tendenciát a mezővárosi kultúra, a szabadalmas múlt hagyománya és végül a jelenben is érvényes szocialista változások.

Nem szándékunk Zentának, a város népének, közösségi kultúrájának külön karaktert tulajdonítani. Mégis el kell mondanunk, hogy a városnak van sajátos hangulata, amely csak az övé. Leginkább társaságban lehet vele találkozni. A „zentaiasos” tájbeszéd — mely az értelmiségre is kötelező — erős zárt ejei, ízése, gyöngye őzése vidám színeket és ízeket kölcsönöz. A nyelvnek és a viselkedésnek jellegzetes stílusa van. Alapvető eleme a szóképekkel való játék. A beszélő bőkezűen bánik velük és kedvére improvizál: fordulatok közhelyek, szólások, hasonlatok, ugratások, nagyotmondások, vaskos bemondások, viccek, anekdoták láncolata bontakozik ki a beszélgetésbe melegegett társaságban. Vannak különösen vidám kedélyű emberek, akik páratlan rögtönző képességgel, találó közbeszólásokkal fűszerezik az együttlétet, szinte pazarolják önmagukat.

Bárhol a világon föllelhető, futó hangulat, mondhatja valaki. Való igaz, nehéz az érzést és a tapasztalatot szavakba foglalni a hamis általánosítás veszélye nélkül. Mégis állítjuk, hogy vannak a táj, az ember és a történelem szerencsés találkozásából fakadó helyi sajátosságok a város kultúrájában. S ha ezt nem is sikerült az előadásnak eléggé bizonyítania, azzal is a jövő, részletekbe bocsájtkozó, pontosító kutatást szorgalmazza és sürgeti. Bácskai színekkel különleges, de jellegzetesen alföldi mezőváros képe bontakozik ki, egy olyan település múltja és jelene, amely mindenképpen megérdemli a tudomány figyelmét és törődését.

Megjegyzés: Ez a tanulmány előadás formájában a Magyar Néprajzi Társaságban, Budapesten 1972. április 26-án hangzott el. Megírására az ugyanez év január-februárban Zentán töltött vendégkutatói tanulmányutam nyújtott lehetőséget. A tanulmányútra, amelynek célja elsősorban néprajzi tárgygyűjtés volt, a fejlődő magyar—jugoszláv kulturális kapcsolatok keretében a Zentai Múzeum meghívására került sor. Mindenekelőtt köszönettel tartozom a múzeum igazgatójának, Tripolszky Gézának, aki a tanulmányutat lehetővé

tette, valamint Dobos Jánosnak és Katona Pálnak, a zentai Történelmi Levéltár munkatársainak, Rác Vincének, a zentai mezőgazdasági kombinát főmérnökének, Burány Béla orvosnak és Papp György kanizsai tanárnak, mindnyájuknak a konzultációkért, amelyekkel nagyban segítették néprajzi gyűjtőmunkámat és azt a törekvésemet, hogy Zenta múltját és jelenét megismerjem. A tanulmány megírása során saját gyűjtéseim és tapasztalataim, valamint az általános történeti és néprajzi irodalom mellett elsősorban a zentai helytörténeti-helyismereti-néprajzi irodalomra támaszkodtam. Ezeket a műveket alább, mint a téma bibliográfiáját, felsorolom:

- Banó István: Karácsonyi népszokások Zentán. Kalangya, 1942. 563–68.
Banó István: Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. Kalangya, 1943. 261–263.
Banó István: Babonás történetek egy régi zentai boszorkányról. Ethnographia, 1943. 248–250.
Banó István: A pünkösöd Zentán. Kalangya, 1944. 160–162.
Burány Béla: Emberek, sorsok, balladák. (Két zentai népballada nyomában.) Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 7. 39–71.
Dobos János: Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában. Zenta, 1967.
Dobos János: Okmányok az 1897. évi zentai földmunkásmegmozdulások történetéhez. Zenta, 1967.
Fábri Jenő: Zenta története 1526-ig. Zenta, 1966.
Fábri Jenő: Zenta a török uralom alatt. Zenta, 1967.
Fábri Nándor: Zenta földrajza. Zenta, 1965.
Katona Imre–Tripolszky Géza: Három magyar népballada vajdasági változatai. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 7. 17–38.
Körmöczi Erzsébet–Szabó Jolán: Halotti szokások Zentán. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 2. 104–112.
Rác Vince: Mezőgazdaság III. Zenta, 1970.
Szekeres László: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében. Zenta, 1971.
Szeli István: Kukucska világa. Iskola és néprajz. Híd, 1953. 632–637.
Tőke István: Zentakörnyéki népi gyermekjátékok. A községi Közművelődési Közösség Közlönye, Zenta, 1967, 6. 83–106.
Ugróczi Ferentz: Zentai ütközet. Szeged, 1816.
Zentavidéki népballadák. Burány Béla gyűjtése. Zenta, 1964.
Száras kútgém, üres vályú. Juhásznoták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén. Zenta, 1966. Gyűjtötték: Burány Béla, Fábri Jenő és Tripolszky Géza.
Két szivárvány koszorúzza az eget. 142 népdal Zentán és vidékén. Gyűjtötte Burány Béla és Fábri Jenő. Zenta, 1969.

REZIME

SENTA. ETNOLOŠKA SLIKA JEDNOG AGRARNOG GRADA IZ BAČKE

Autor u detaljnom uvodu daje pregled istorijskih događaja koji su uticali na razvitak grada Sente posle oslobođenja od Turaka. Zatim razmatra razvitak sistema salaša u senčanskom ataru i izdvaja među njima nekoliko tipova. U nastavku govori o imovinskim, odnosima u XVIII i XIX veku, o podeli katedralnog zemljišta i o načinu formiranja velikih seljačkih poseda. Interesantne su konstatacije u vezi sa teritorijalnim širenjem i urbane strukture grada.

Značajna pažnja je posvećena opisivanju raznih narodnih običaja vezanih za poljoprivredne radove i za druge životne manifestacije agrarnog stanovništva. O najvrednijim elementima senčanskog folkloru, o narodnim baladama i pesmama iscrpno govori. Imponuje briga senčanskih muzejskih radnika oko prikupljanja tog blaga.

U završnom delu autor razmatra nastale promene u narodnom životu u periodu socijalističke izgradnje.

RÉSUMÉ

SENTA. L'IMAGE ETHNOGRAPHIQUE D'UNE VILLE AGRARIENNE DE BATCHKA

Dans l'introduction l'auteur vise à donner un aperçu historique des événements qui ont exercés une influence sur le développement de la ville de Senta après la Libération des Turcs. Ensuite il examine le développement des systèmes de salaš (ferme) dans le territoire de Senta en discernant quelques types de salaš (ferme). Plus loin il parle des états de fortune en XVIII et XIX siècle et de la division de foncier cameral, aussi bien que des manières de la formation des grandes propriétés foncières paysannes. Ses constatations concernant l'élargissement territorial et urbaine de la structure de la ville sont très intéressants.

L'auteur nous donne d'une manière très plastique des descriptions des différents coutumes nationaux liés aux travaux agricoles et d'autres manifestations de la population agraire. Il nous donne aussi un aperçu détaillé des meilleurs éléments de folklor de Senta, des balades et des chansons nationales. Il ne faut pas manquer de mentionner le souci et l'attention des travailleurs de musée de Senta consacrées à la collection de ce trésor.